

H. Szilágyi István¹

Opponensi vélemény

Falusi Márton **Jog és irodalom, haza és haladás a magyar eszmetörténetben**
című doktori értekezéséről

A dolgozat témája a „jog és irodalom” kutatási területének sajátos vidékére esik. Nem a kettő tárgyi összefüggését vizsgálja – vagyis hogy a jog hogyan jelenik meg az irodalomban (*law in literature*), vagy hogy az irodalmi művek (és alkotói) hogyan lépnek be a jog világába –, és nem is a nyelvi megformáltságból adódó közös problémákat – tehát például az értelmezés, illetve a történetmesélés jogban és irodalomban egyaránt felmerülő kérdéseit (*law as literature*) – boncolgatja, hanem egy sajátos funkcionális összefüggést igyekszik felfejteni. Nevezetesen a jognak és az irodalomnak a politikai identitásképzésben betöltött, egymást kiegészítő és feltételező együttműködését vizsgálja.

A hazai kutatásokban az első lépést e sajátos viszonyrendszer feltérképezése irányába Nagy Tamás tette, aki az amerikai narratív jogtudomány eredményeit recipiálta, és Thomas Fergusson, valamint Robert Cover kutatásaira támaszkodva rámutatott a jognak és az irodalomnak a politikai közösség megteremtésében és fenntartásában játszott szerepére. Míg Nagy Tamás elsősorban az amerikai jogelmélet és irodalomelmélet eredményeire támaszkodott, a későbbiekben pedig érdeklődése elsősorban az intertextualitás kérdése felé fordult, s ennek kapcsán vizsgálta a jogi és az irodalmi szövegek összefüggését Hajnóczi Péter írásaiban, addig a jelölt az európai bölcsélet művelőit is bevonta teoretikus horizontjának felfeszítéskor, és figyelmét kifejezetten a jognak és irodalomnak a magyar politikai közösség identitásképződésében betöltött szerepének feltárására összpontosította. Ennyiben tehát a dolgozat egyszerre illeszkedik a hazai kutatások hagyományába, és nyit új perspektívát egy olyan problémakomplexumra, amelyet túlzás nélkül nevezhetünk időszerűnek.

A kijelölt vizsgálódási terület nehézsége, hogy míg a „jog és irodalom” más aspektusaiban többnyire elegendő a jogtudomány és az irodalomtudomány fogalmi készletét és elméleti kereteit mozgósítani, addig a jelen esetben a politikatudomány, illetve a politikai filozófia eredményeit is játékba kell hozni az interdiszciplináris diszkurzív tér kialakításához. Egy ilyesfajta vállalkozás igazi buktatója nem csupán abban rejlik, hogy tetemesen megnövekedett tárgyi ismeretanyaggal kell dolgozni, hanem hogy az interdiszciplináris diszkurzív térbe bevont fogalmak – amelyek éppen e bevonódás folytán új konnotációkra tesznek szert – ne veszítsék el kapcsolatukat az eredeti jelentésükkel. Ha érheti bírálat a dolgozatot, akkor leginkább ebben a vonatkozásban lehet kritizálni, mint arra alább visszatérek még. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a dolgozat végén a szerző által a témában publikált, s a dolgozat anyagát adó húsz tanulmány közül jó néhányat – részben mint szerkesztő, részben mint érdeklődő kolléga – olvasva nyilvánvaló az opponens számára, hogy a dolgozat szövege ebből a szempontból jelentősen fejlődött. Az eredeti tanulmányok helyenként burjánzóan szövevényes elméleti háttere sokkal átláthatóbbá, s egyúttal megvilágító-erejűvé vált.

A mintegy 13 ív terjedelmű dolgozat négy fejezetre bomlik. Az első fejezet – mely terjedelmét tekintve a dolgozat közel felét teszi ki – szolgálja az elméleti és módszertani keretek tárgyalását. Ennek kapcsán a jelölt sorra veszi a „jog és irodalom” hazai kutatásának hagyományait (I.1.), kiemelve ebből a számára indíttatást jelentő narratológiai tematikát, majd áttekinti a

¹ Habil. egyetemi docens, PPKE JÁK, h.szilagy.istvan@jak.ppke.hu

narratológia fontosabb problémaköreit és felismeréseit (I.2.), és megvizsgálja a téma szempontjából különlegesen fontos kérdéseket (I.3.): jelesül, hogy a modernitás és poszt-modernitás vitája hogyan jelentkezik a jog és irodalom együttállásában (I.3.1.), illetve hogy milyen kételyek merülnek fel a jog és az irodalom eltérő társadalmi funkcióinak vizsgálata nyomán (I.3.2.).

Az autoritás kérdése köré szerveződik a fejezet utolsó két eszmefuttatása, amelyek a kortárs magyar irodalomelmélet (I.4.1.), és az alkotmányjog-elmélet (I.4.2.) dilemmáit hozzák felszínre a korábbiakban bevezetett elméleti megfontolások fényében.

A dolgozat második felét három eszmetörténeti „mélyfúrás”, diskurzus analízis adja, melyek a jog és irodalom identitásképző szerepének alakulását vizsgálják a haza és haladás eszméinek megfogalmazásában. A három esettanulmány voltaképpen e diskurzus három eszmetörténeti csomópontját ragadja meg: a Kiegyezést követő korszakot Eötvös József életművének elemzésén keresztül, a XX. század kezdetén a polgári radikálisok színrelépését – Pikler Gyula, Somló Bódog, Jászi Oszkár és Ady Endre összefonódó életművének elemzésével –, majd a két háború közti korszakból Horváth Barna, Bibó István és Szabó Zoltán államról és nemzetéről alkotott fogalmainak vizsgálatával.

A dolgozat a kutatás eredményeit 14 pontban összegző konklúzióval, és egy impozáns, 415 tételt magában foglaló irodalomjegyzékkel zárul.

A dolgozat szerkezetét áttekintve felmerül a kérdés, hogy nem lett volna-e szerencsésebb az első fejezet végén szereplő két, a kortárs magyar irodalom és alkotmány-elméleti vitákat elemző alfejezetekből egy önálló fejezetet gyúrni, és a dolgozat végére, mintegy negyedik, záró esettanulmányként illeszteni, amely a történetileg egymásra épülő csomópontokat a rendszerváltást követő korszakkal zárna le. E megoldásnak is meg lenne így a logikája, és kiegyensúlyozottabbá tenné az egész dolgozat szerkezetét is. De lássuk most az egyes részeket közelebbről!

Az első fejezet (Jog és irodalom, avagy egy termékeny diszciplináris hasonlat), s annak is különösen az első három alfejezetének (A jog és irodalom kutatások alapvonalai; A jog és irodalom narratológiai irányzatának különleges problémái; A jog és irodalom funkcionális különbözőségéből származó kételyek) szerepe tehát annak az interdiszciplináris diszkurzív térnek létrehozása, amelyben a későbbi eszmetörténeti vizsgálódások hozadéka kikristályosodik. Ennek érdekében a szerző számos társadalomelméleti, ismeretelméleti, tudományelméleti és esztétikai teóriát mozgósít, amelyekből kölcsönzött fogalmak képezik a diszkurzív tér belső feszültségét adó szimmetrikus ellenfogalmakat: valóság és fikció, szerző és értelmező közösség, tudomány és művészet, állam és nemzet, alkotmányozó hatalom és az alkotmány értelmezését végző intézmény, népszuverenitás és nemzetköziesedés, jog és irodalom és persze: haza és haladás. A gondolatmenet voltaképpen célja azonban annak a tézisnek a megalapozása, hogy mind a jog, mind az irodalom a társadalmi nomosz létrehozásának letéteményese, s így sem a jog nem lehet „tisza tudomány”, sem az irodalom nem maradhat „művészet önmagáért.”

A felsorakoztatott fontosabb szerzők névsora maga is impresszív: Martha Nussbaum, James Boyd White és Robert Cover, Harold Bloom, Hayden White, Paul Ricoeur, Clifford Geertz, Hans Georg Gadamer, Hans Rober Jauss, Michel Foucault, Giles Deleuze, Jan Assmann, Northrop Frye, Stanley Fish, John Finnis, Ronald Dworkin, Jacques Derrida, Paul de Main, Jürgen Habermas, Richard Rorty és nyomokban Niklas Luhmann. Az olyan jelentéktelen, a múlt homályába vesző bölcselőket már nem is említve, mint Immanuel Kant, Friedrich Hegel vagy Friedrich Schiller. A magyar szerzők közül Nagy Tamás, S. Varga Pál, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály, Dávidházy Péter, Magócsy István, Görömbei András és Papp Endre. A hazai jogtudósokra térve pedig: Sólyom László, Sajó András, Takács Péter, Kukorelli István, Ádám Antal, Kis János, Peschka Vilmos, Varga Csaba, Jakab András, Pokol Béla, Szilágyi Péter, Cs. Kiss Lajos és Zsidai Ágnes. (A felsorolás nagyjából az adott szerző szövegben való felbukkanásának sorrendjéhez igazodik, de korántsem.)

Elég egy pillantást vetni a fenti névsorra, hogy láthassuk egyfelől mennyire gondolatgazdag a szerző fejtegetése, másfelől, hogy milyen nagy feladat a különböző elméletek és fogalmak összehangolása és a létrehozott fogalmi háló kézbe tartása. Különösen, ha meggondoljuk, hogy a

névsorban szereplők némelyikéhez kapcsolódó másodlagos irodalom is könyvtárnyi terjedeleme rúg. Ez utóbbi, már a bevezetőben is jelzett kihívásnak a szerző alapvetően sikeresen felelt meg, bár még az eredeti tanulmányok textusának sokszoros átdolgozását követően is maradt a szövegben néhány bizonytalanság és homályos részlet. Csupán két példát szeretnék említeni ebben a vonatkozásban.

Az egyik a tudományelméletbe a Thomas Khun által bevezetett „paradigma” fogalmának esete. A szerző a dolgozat 8. jegyzetében (9. oldal) maga utal a fogalom társadalomtudományi vagy szellemtudományi használhatóságának kérdésességére, hiszen Kuhn a paradigma fogalmát eredetileg éppen a természettudományok fejlődése sajátosságának megragadására dolgozta ki, s hangsúlyozta, hogy a humanióriák „paradigma előtti” állapotban vannak, mivel a különböző tudományszakok művelőinek közösségében egyetlen történeti pillanatban sem jött létre a legalapvetőbb kérdésekben és fogalmakban való egyetértés. A szerző ígéretet tesz, hogy a továbbiakban – az opponens véleménye szerint: helyesen – a paradigma helyett az „értelmezési keret” kifejezést fogja használni. A szövegben azonban e korrekció nincs végigvívve következetesen, s talán helyes lett volna az idézőjelek használata, mikor más szerzők – többnyire irodalomtudósok – általi használatban bukkan fel a „paradigma” fogalma.

A másik eset Niklas Luhmann autopoetikus elmélete, amelynek társadalomelméleti magyarázó ereje vitathatatlan, és a jog és irodalom funkcionális összefüggéseinek vizsgálatok természetesen mozgósítható is, de alapvetően nehezen egyeztethető össze a dolgozatnak az eszmetörténeti vizsgálódások által implikált, alapvetően interpretív megközelítésmódjával. Különösen félrevezető a haza és haladás eszméinek „bináris kód”-ként való felfogása. Luhmann elméletében a „kód” ugyanis a kommunikációt vezérlő egyszerű ellentétpár – mint amilyen az igaz–hamis, jogos–jogtalan, kormányon maradni–ellenzékbe kerülni, megéri–nem éri meg stb. –, amelyek köré sajátos racionalitások épülnek ki, biztosítván az egyes önteremtő társadalmi alrendszerek „műveleti zártságát”. Ehhez képest a „haza” és a „haladás” fogalmai rendkívül komplex eszmék, s az egész magyar modernkori eszmetörténet felfogható úgy, mint e két eszme megfogalmazására és folytonos újraértelmezésére tett kísérlet, másrészt e két eszme egyáltalán nem feltétlenül ellentétes egymással. Sőt, éppen összeegyeztetésük, harmonikus összekapcsolásuk a két eszme helyes megfogalmazásának egyik próbaköve. E nehézségre az opponens már korábban felhívta a jelölt figyelmét, aki láthatóan valóban kísérletet tett a luhmanni elméletre való hivatkozás korlátozására, de a dolgozat szövegében még mindig felbukkannak annak reminiscenciái. Például, mikor Eötvös József életművét elemezve írja a szerző:

„Nem csodálkozhatunk ezek után azon, hogy oly nagy mértékű a szellemi interakció az *Uralkodó eszmék* és *A falu jegyzője* között (egyik alrendszer a másik kontextusa, és vice versa) [...]”. (127. o.): Vagy amikor a Konklúziók első pontjában (206. o.) a dolgozat célját akként határozza meg, hogy az „fölfejtse, a vázolt bináris kódrendszer, »haza és haladás« értékes valóságai milyen eszmetörténeti transzformációkon estek át napjainkig.”

E kritikai megjegyzések élet veszik azonban, hogy a magyar társadalom-, illetve bölcsészettudományokban ma már teljesen elfogadottá vált az az elképzelés, hogy valamely diszciplínában egyszerre, egy időben, több egymással versengő paradigma létezik – ami valójában a paradigma eredeti, kuhni koncepciójának felszámolását jelenti. Vagy, hogy – ironikus módon – a dolgozat kutatóhelyi vitáján Hörcher Ferenc kolléga éppen a luhmanni elméletben rejlő lehetőségek szélesebb körű kiaknázását kérte számon a jelölttől.

Mint azt a dolgozat szerkezetének áttekintésekor fentebb már jeleztük, az első fejezet két utolsó alfejezete (A kortárs magyar irodalomelmélet irodalom-histográfiai problémái haza és haladás, jog és irodalom relációjában; A magyar alkotmányjog-elmélet problémái haza és haladás, jog és irodalom relációjában), melyek a kortárs irodalomtudományi, illetve alkotmányjogi viták értelmezésére koncentrálnak, viszonylag önálló egységet alkotnak. Ennek ellenére szervesen kapcsolódnak az első három alfejezet általános megfontolásaihoz, s mintegy előkészítik a dolgozat második felét adó eszmetörténeti esettanulmányokat azáltal, hogy az értelmezői közösség és a

politikai közösség meghatározásának problémáit magyar vonatkozásban konkretizálják, és ezáltal tematizálják a jognak és az irodalomnak a haza és haladás eszméinek kifejtésében betöltött szerepét.

Mindkét alfejezet gondolatmenete világos és meggyőző, egyszerre tanúságot téve a szerző kiváló analitika érzékéről és a kortárs irodalom- és alkotmányelméletben való széleskörű tájékozottságáról. A szerző meggyőzően mutatja be a magyar irodalom-tudományban napjaikban befolyással bíró négy sajátos megközelítésmód közös problémáját: „*A posztmodern dekonstrukció irodalomtörténet-írója nem tud megszabadulni a nemzeti narratíváktól, az irodalom közösségi létmódját tételezők viszont nem tudják leküzdeni a nemzeti narratívák sokféleségét.*” (209. o.) Ez az apória pedig valóban analóg összefüggést mutat a rendszerváltozást követően az alkotmányozással szemben felmerülő igény ellentmondásosságával: az alkotmányozás modern aktusát poszt-modern korszak által uralt helyzetben kellett végrehajtani. Mi több, egyetérthetünk a jelölt azon meglátásával is, hogy a rendszerváltozást követően az irodalom szerepe – amely korábbiakban a jognál hatékonyabbnak bizonyult – visszaszorult a magyar politikai identitás alakítására, ami inkább megnehezítette, túlterhelte az alkotmányozási folyamatot. Voltaképpen ez utóbbi állítás első felét, – vagyis hogy a magyar politikai közösség identitásképzésében az irodalom a jognál (jogtudománynál) jelentősebb szerepet játszott a rendszerváltozás megelőző bő másfél évszázadban, – hivatott alátámasztani a dolgozat második felét adó három eszmetörténeti esettanulmány.

Elsőként („A képzelődés országa sokkal kisebb, mint az elmélkedő gondolaté.” Jog és irodalom Eötvös József életművében) Eötvös József két művének – *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* és a *Falu jegyzője* – elemzésén keresztül fejtegeti a szerző a „jó kormányzásnak” az absztrakt politikai eszmék és a hazai valóság adottságai között egyensúlyt kereső erőfeszítéseinek dilemmáit. A vállalkozás eredetisége a magyar jog és irodalom történetében Zombor Ferenc tanulmányához hasonlítható, aki Madách Imre két művének, *Az ember tragédiájának* és a *Civilizátornak* az analízisén keresztül tárta fel Madách politikai filozófiáját. A jelölt körültekintő és részletgazdag gondolatmenetében meggyőzően világít rá a politikatudományi traktátus és az irányregény összevetése nyomán Eötvös életművének belső ellentmondására: „Eötvös [...] a „jó kormányzás” értékeinek vetette alá az esztétikát, mégis a művészi kiválóság (kivételesség) eszméje hódította meg a politikai értékeket.” (211. o.) E helyütt – mintha nem lenne elég számos a korábbiakban enumerált auktorok sora – talán érdemes lett volna a jelöltnek kiterjedtebben támaszkodni Bibó István az elit politikai életben játszott szerepére vonatkozó elképzeléseire, illetve Ernst-Wolfgang Böckenförde a képviselői demokráciát elemző tanulmányára.

A második diskurzus-analízisben („*Eb ura fakó, ugocea non coronat*”). Jog és irodalom, *Sein* és *Sollen*, valamint haza és haladás Pikler Gyula, Somló Bódog, Jászi Oszkár és Ady Endre írásaiban) csillogtatta meg talán leginkább az irodalmi vénával megáldott-megvert jelölt „cselekményesítésre” való képességét. Rendkívül eleven képet kapunk a XX. század kezdetén színre lépő polgári radikalizmus emblematikus alakjainak az egymással összefonódó pályafutásáról és szellemi erőfeszítéseikről, amelyek a (jog- és állam-) tudományban, a politikai esszé és a költészet terén kísérelték meg újrafogalmazni a haza és haladás programját. Ismét aligha vitatható az elemzés konklúziója, miszerint a haza és a haladás egymástól elszakított és szembeállított eszméit nem a jogtudósok (Pikler és Somló), s nem is a politikai esszéista és politikus (Jászi), hanem Ady költészete – „mellyel megalapította a magyar politikai közösség modern identitását”, miként a jelölt írja (167. o.) – volt képes leginkább harmonikusan összekapcsolni.

Tulajdonképpen az előzővel párhuzamos eszme-futtatásban mutatja be a jelölt a harmadik eszmetörténeti esettanulmányában („*Magyar dioszkuroszok.*” Jog és irodalom, *Sein* és *Sollen*, valamint haza és haladás Horváth Barna jogbölcseletében, Bibó István államfogalmában és Szabó Zoltán nemzeteszmejében), hogy a jogbölcselet Horváth, a politikai esszéista és politikus Bibó, illetve az irodalmár esszéista Szabó Zoltán egymásra épülő eszmei törekvései közül mégiscsak az irodalmár kerül legközelebb egy a haladással összhangba hozott nemzeteszme megfogalmazásához. Noha mindhárom eszmetörténeti tanulmányra általában jellemző, hogy a jelölt hitelesen rekonstruálja a tárgyalt szerzők életművét és az *oeuvre*-ből biztos kézzel választott fontosabb

írásaikat, ez utolsó elemzésben néhol félresiklott a szerző szellemi „közetfűrója.” Például, mikor Horváth Barna irodalom iránti vonzalmát és a „teoretikus nyelvi univerzum kitágítására” való törekvését (176. o.) részben azzal magyarázza, hogy Horváthnak „stiláris fogékonysága ellenére a magyar elmélettörténet csúcsteljesítményét, a *Rechtssociologie*-t (1934) németül kell papírra vetnie [...]” (176. o.) Tegyük hozzá, miként a jog és irodalom szempontjából még fontosabb művét, a *Génius perét* is előzőleg németül publikálta. E tények mögött azonban nem a tágabb eszmetörténeti összefüggések, vagy más egyéb kényszerek állnak, hanem egyszerűen a nemzetközi elismertségre törekvő professzionális tudós karrier-tudatos döntései.

A tartalmi áttekintés lezárásaként érdemes még szót ejtenünk a dolgozat végén található, az elvégzett elemzések eredményeinek tömör összefoglalását adó részről (Konklúziók). Valószínűleg ennek megírása legalább akkora kihívás lehetett a jelölt számára, mint a dolgozat bármelyik fejezetének vagy alfejezetének megfogalmazása. A jelöltnek sikerült nagyon átgondolt és letisztult formában összegeznie az egyes eszmefuttatások lényegét, és rávilágítania ezek összefüggéseire. Kiváltképpen az első rész elméleti fogalmakkal „besűrített” szövegének jobb megértéséhez bizonyosan hozzásegíti a különböző diszciplínák szakzsargonjában kevésbé járatos olvasókat. Bár az elméleti tisztogatás talán még folytatható lenne, mikor az olvasó olyan gondolat-törmelékekbe botlik, mint például, amikor a 4. pont végén, S. Varga Pál fenomenológiai nemzetfogalmának ismertetését követően, a gondolatmenet azzal a mondattal zárul: „Sólyom László „láthatatlan alkotmánya” is egy ilyesféle »honi világot« rendez be.” (208. o.) Ez az állítás lehet, hogy igaz, de intellektuálisan túl kockázatos ahhoz, hogy akár csak egy dióhéjba sűrített gondolatmenet végére lehetne akasztani, főként mivel ezt a vonatkozó fejezet fejtegetései sem támasztják alá különösebben.

Néhány gondolat következzen most a dolgozat stílusáról. Ebben a vonatkozásban a jelölt teljesítményét ismét Nagy Tamáséhoz hasonlíthatjuk, akinek a jog és irodalom területére eső írásai talán elsőként kezdték feszegetni a rendszerváltás utáni hazai jogbölcseletben a tudományos értekezések hagyományos nyelvezetének korlátait. Míg azonban Nagy Tamás elsősorban a központosítás feloldásával igyekezett az élő beszéd lélegzetvételhez igazodó ritmusára hangolni a tudományos textusok megszokott mechanikus kopogását, addig a jelölt más esztétikai fogást alkalmaz. Nála elsősorban a nyelv legkülönfélébb regiszterei közötti mozgás, a szókinccs váratlan variálása és gazdagsága az, ami valódi irodalmi értéket kölcsönöz szövegeinek. E nyelvi leleményességre különösen a dolgozat első felében van szüksége, hogy a tudományos tolvajnyelvek ballasztját ellensúlyozva képes legyen a „felszínen”, az olvasó érdeklődésének szemmagasságában tartani a szöveget. A három eszmetörténeti tanulmány textusában pedig már teljes erejében mutatkozik meg e sajátos esztétikai kísérlet felszabadító hatása.

A dolgozat jelen opponens szempontjából három legfontosabb erényét egy Bibóval való összehasonlításban kívánja felmutatni. Ez az összevetés talán nem túl hízelgő a jelölt szempontjából, aki időnként jogos kritikával, néhol kissé doktriner merevséggel értékeli a múlt század legnagyobb magyar politikai bölcslőjének eszmei teljesítményét, az opponens elfogultságait tekintetbe véve azonban az elismerés szándéka nem lehet kétséges.

Falusi Márton dolgozata tanúságot tett arról az elfogulatlanságra való törekvésről, amely nem pálcát törni igyekszik a vitatkozó felek valamelyike fölött, hanem feltárni és megérteni a magyar szellemtörténet nagyjainak vívódását a politikai közösség modernitásból örökölt legnehezebb dilemmájával, a haza és a haladás politikai és morális érzelmeket magas fokra hevítő eszméinek összehangolásával. Ez az elfogulatlanságra való törekvés, tárgyilagos hangnem és egyúttal éles elemzés az, ami a jelölt szerepfelfogásában rokonítható Bibó „közösségi terapeuta” szerepvállalásával.

Miként Bibó, aki a megszakítottágot hangsúlyozó történeti, szellemtörténeti narratívákkal szemben mindig a folyamatosság, a szerves egymásra épülés mozzanataira igyekezett rávilágítani, ugyanígy képes feltárni a szerző a magyar irodalom és a politikai, jogi gondolkodásunk mélyrétegeiben húzódó eszmei áramlatok folyamatosságát. Még ha ezek a haza és haladás eszméi

körül örvénylenek is, és a kor napi kultur-, társadalom- vagy jogpolitika hullámverései el is fedik azokat.

Harmadszor, miként Bibó is hajlamos volt arra, hogy a magyar történelem problémáit, tehertételeit kizárólag a magyar politikai közösség szempontjából elemezze, s kevésbé foglalkozott az európai történelmi szerkezeteket roncsoló birodalmakkal, külpolitikai konstellációkkal és egyéb külső tényezőkkel, ugyanezt a jó értelemben vett „befelé-fordulást” érzékelhetjük a jelölt megközelítésmódjában. A „jó értelem” jelző itt az értelmiségi lét gerincét adó morális felelősségvállalás készségére utal.

A fentieket összefoglalva, az opponens véleménye szerint Falusi Márton dolgozata mind tartalmi gazdagságát, mind formai kidolgozottságát tekintve messze felülmúlja a doktori értekezésektől általában elvárt tudományos színvonalat. Világosan bizonyítja a jelölt széleskörű tájékozottságát a külföldi és a hazai tudományos szakirodalomban, valamint kiváló szintetizáló és elemző képességét. A dolgozat tükrében nem kétséges, hogy a jelölt képes önálló tudományos kutatásra, a hazai irodalom-tudomány, jogbölcselet és politikatudomány szempontjából vett új tudományos problémák felvetésére, s azok magas szinten való diszkussziójára. Ezek alapján az opponens javasolja a tisztelt Doktori Tanácsnak, hogy a jelölt által benyújtott dolgozatot a doktori cím megszerzésének alapjául elfogadja.